

Makale Türü: Kitap İncelemeleri

Geliş Tarihi: 13.01.2020

Kabul Tarihi: 03.02.2020

ORTA ASYA'DA RUSYA VE İNGİLTERE

Dr. Hatice KARIMOV

*Mihail Afrikanoviç Terentyev, Orta Asya'da Rusya ve İngiltere, Tip. P.P. Mer-
kulyeva, 361 sayfa, SPB 1875.*

Türkistan'ın işgali Rusya için yalnızca ekonomik açıdan değil aynı zaman-
da jeopolitik açıdan da çok fazla değere sahipti. Rus birlikleri 20 yıl boyunca
(1864-1885) aktif bir şekilde Türkistan'ın derinliklerine ilerledi ve bu hareket iki
aşamadan oluştu; Öncelikle 1860'lı yılların sonunda Sır Derya'nın üst kısmında
Orenburg ve Batı Sibiryaya hatları birleştirildi, ikinci olarak ise Hazar Ötesi'nin
işgali savaşların doruk noktasını oluşturdu. Rusya ve İngiltere olmak üzere iki
gücün çıkarları işte bu noktada çatıştı. XIX. yüzyılın ikinci yarısında İngilte-
re ile Rusya arasında Türkistan topraklarının mülkiyetine ilişkin rekabet daha
da gerginleşince Rus tarih yazımında her iki devletin Türkistan'daki sömürgeci
hedefleri ve konumlarını karşılaştırmak ve Rusların Türkistan işgalini haklı gös-
termek maksadıyla eserler ortaya çıkmaya başladı. Bunların en önemlilerinden
biri de 1875 senesinde Mihail Afrikanoviç Terentyev tarafından kaleme alınan
Orta Asya'da Rusya ve İngiltere isimli eserdir. 1867 senesinin Eylül ayında Tür-
kistan Genel Valisi'nin emriyle Aulie-Ata Uyezdi yöneticisinin başyardımcılığına
tayin edilen Terentyev, 1869 senesinde Zerefşan Okruğu yöneticisine bağlı özel
yetkili memur oldu. 1870 senesinde Hocent Uyezdi, 1871 yılının Mart ayında ise
Çimkent Uyezdi yöneticisinin başyardımcısı oldu. Terentyev'in Türkistan Genel
Valiliği'nde hizmete başlaması bölgenin tarihi, yerli halkın yaşamı ve kültürünü
tanıma fırsatı yakalamasına vesile oldu. Özellikle bu materyaller ve Genel Vali
ile Hanlıkların yöneticileri arasındaki diplomatik yazışmalar bu çalışmasının te-
melini oluşturdu.¹

Sovyet öncesi dönemde Rus tarih yazımında, işgallerle eş zamanlı olarak Tür-
kistan'ın özellikle işgal tarihinin incelenmesi önemli bir yer tuttu. Türkistan'ın
işgal tarihi hakkındaki ilk eserler, işgal katılımcıları ve olayların görgü tanıkları
tarafından küçük denemeler ve anılar şeklindeydi. Ancak savaşlara katılanların

¹ P.V. Tsiganov, "M.A. Terentyev i yego trud Rossiya i Angliya v Sredney Azii; U istokov Aziatskoy
geopolitiki Rossii (Vtoroya polovina XIX v.)", *Omskiy Nauchny Vestnik*, No: 4 (89), 2010, s. 28.

anları düşmanlıkların tüm seyrini yansıtmasına rağmen, yazarların kişisel izlenimlerini yansıttı ve bilimsel nitelikte değildi. Bu dönemde neredeyse tüm büyük savaşlar; Russkiy Vestnik, Russkaya Mısl, Vestnik Yevropı, İstoriçeskiy Vestnik ve Russkiy Arhiv gibi Rus dergilerinde yayınlanan makalelere konu oldu. Bunlardan farklı olarak eserleri özel olarak basılan yazarlar ise askeri olayların incelenmesine büyük önem verdiler ve çalışmalarında sadece savaşları anlatmakla kalmayıp, olayların açıklaması ve analizini de vermeye çalıştılar.² Bu dönemde Ruslar, Türkistan hakkında çok az bilgiye sahipti ve ilk önemli bilgiler, Terentyev gibi bu geniş bölgenin işgaline katılan askerler tarafından elde edildi. Bundan hareketle doğu bilimcilerin çoğunun asker kökenli olduğunu özellikle belirtmeliyiz.

On sekiz bölümden oluşan eserin girişinde Terentyev, 1870 senesinden itibaren Rusya'nın Türkistan'daki işgal tarihi hakkındaki çok ciltli eseri üzerinde çalıştığı ve bu eserin yayınlanmak üzere olduğundan söz etmektedir. Bu sebeple de özellikle son dönemde hanlıklar ile olan diplomatik ilişkiler hakkında çok fazla materyal topladığını yazmaktadır. Terentyev'e göre Hive Hanlığı ile 1873 senesinde yapılan savaş ve Amu Derya'nın üst kısmının işgali, İngilizlerin olağan ruh halini kıskırtmıştır. Bu sebeple mesele sadece gazete ve dergi makaleleriyle sınırlı kalmamış ve büyük eserler de ortaya çıkmıştır. Bunların arasında özellikle 1875 senesinde Londra'da yayınlanan *J. Hutton'un Central Asia: From the Aryan to the Cossack*³ ve H. Rawlinson'un *England and Russia to the East*⁴ adlı iki büyük eser dikkat çekicidir. Yazar, bu çalışmaların her ikisinin birbirini tamamladığını belirtmektedir. Terentyev, kitabının Petersburg'da basımına geldiğinde Hutton ve Rawlinson'un kitaplarını temin ettiğini ve bu sebeple henüz haberdar olmadığı verilerden derhal yararlandığı ve çalışmalarına eklediğini yazmıştır. Okuyucunun eserinde sadece hanlıklarla ve İngiltere ile olan ilişkiler değil, aynı zamanda Rusya'nın Türkistan ve olası hedeflerine yönelik hareketi hakkında yabancılar tarafından konuşulan her şeyi bulacağını iddia etmiştir.

Kitap, temel olarak XIX. yüzyılda Rusya'nın Türkistan'ı işgal sürecinde şekillenen bölgesel-kronolojik prensibe dayanmaktadır. Kitabın ilk bölümü giriş niteliğinde olup bu bölümde Terentyev, III. İvan döneminde Altın Orda boyunduruğunun sonundan başlayıp, XIX. yüzyılın ikinci yarısında hanlıklarla barış antlaşmalarının imzalanmasıyla biten Rusya ile Türkistan hanlıkları arasındaki ilişkilerin tarihini anlatmaktadır. Yazar, Rusların doğuya hareketinin ana nedenini sınırlarda "huzur arayışı" olarak göstermiştir. Rusya'nın Türkistan'a ilerleyiş amacını aynı zamanda şu şekilde açıklar:

"Neden Asya'ya girdik? Doğuya doğru hareketimiz uzak planlara bağlı değildir, en yakın hedefleri takip ettik; askeri güç dışında herhangi bir kural tanımayan vahşi uluslar sınırlarımıza saldırdı, tamamıyla ele geçirdi ve binlerce Rus'u Orta Asya pazarlarına sattı. Birliklerimizin misilleme baskınları he-

² S.N. Brejneva, *İstoriografiya problemi prisoyedineniya Turkestanskogo kraya k Rossii (vtoraya polovina XIX v. - načalo XXI v.)*, Dissertatsiya na soiskaniye uçenoy stepeni doktora istoričeskih nauk, Moskva 2005, s. 8-9.

³ J. Hutton, *Central Asia: From the Aryan to the Cossack*, London 1875.

⁴ H. Rawlinson, *England and Russia to the East*, London 1875.

sapları karıştırdı ve karşılıklı nefreti körükledi. Başka bir yol denedik: duvar tahkimatları. İşler daha iyi gitti ama kaleleri birbirine bağlamak gerekiyordu. Hatlar kurduk. Orenburg hattını Sibiryâ hattına bağlama arzusu, Sır Derya ve Çu nehirleri üzerinde konumlanmaya yol açtı ve bu Hokand, Buhara ve Hive tarafından düşmanlığa neden oldu. Bu hanlıklarla yapılan bir dizi savaş bizi şimdiki yerlere getirdi. Tüm bunlardan Rusların, Hindistan'ı düşünmedikleri ortaya çıkıyor; "Halkımıza saldırıyorlar, bu sebeple yardım etmeliyiz." İşte yalnızca diplomatlar tarafından anlaşılmayan en kısa formül buydu."⁵

Terentyev'e göre Rus işgali, 1865 senesinin yazında Taşkent'in alınmasıyla başlamıştır. Çünkü ona göre bundan sonra, daha önce şehre sahip olan Hokand artık açık bir mücadeleye girmemiştir. Ancak Buhara halkı Rusları cihat ilan etmekle tehdit ederek Taşkent ve Çimkent'in derhal geri verilmesini talep etmiştir. Rus birliklerinin 1866 senesinde Hocent, Ura-tube ve Cizzak'ı işgal etmesi, Rusya'nın bölgedeki konumunu güçlendirmiş ve ele geçirilen topraklar üzerinde Türkistan Genel Valiliği kurulmuştur. Giriş maiyetindeki birinci bölümden sonra Terentyev, ikinci ve altıncı bölümler arasında Türkistan Genel Valiliği'nin kurulmasından sonra Rus ordularının Buhara Emirliği, Hokand ve Hive Hanlığı topraklarını işgal süreci hakkında bilgi verir. Terentyev, tüm Buhara'ya su tedarikini kontrol eden hidrolik yapıların Semerkant'ta bulunması sebebiyle 1868 senesinde Semerkant'ın işgaline özel önem gösterir. Aynı zamanda Terentyev'e göre Semerkant, tüm Türkistan için önemli tarihi ve dini öneme sahip şehirlerden biridir ve onun kaybedilmesi emirin otoritesini oldukça sarsmıştır.

Yedinci ve dokuzuncu bölümler arasında yazar, Rusların Çin, Doğu Türkistan ve Afganistan siyasetini kaleme almış, bu bölüme kadar Türkistan'daki genel vaziyet hakkında bütün bir tablo çizdikten sonra onuncu ve on ikinci bölümler arasında ise İngiltere'nin Türkistan siyasetinin tarihi hakkında bilgi vermiştir. İngilizlerin Hindistan üzerinden Rusya'ya ulaşma fırsatı gözlediğini vurgulayarak, Hindistan'daki ilk İngiliz kolonisinin 1612 senesinde Hindistan'ın Surat şehrinde ortaya çıktığını yazmıştır.

On üçüncü bölümde yazar, Rusların Türkistan'daki ilerleyişinin Rus toplu-munda nasıl yankı bulduğuna değinmiştir. Ancak bu değerlendirme, daha çok eleştirilere cevap verme niteliğindedir ve Terentyev, önemli soruları yönelterek işgali haklı sebeplere dayandırmaya çalışmıştır. Türkistan'ın işgali hakkında yöneltilen eleştiriler şu şekildedir: "*neden oraya geldiniz?, fetihlerinizin bize ne faydası var? tüm Asya -bir kuruşa değmez ve hala zor kazanılmış milyonlarımızı harcıyorsunuz- Asyalılara iyi mi yapıyorsunuz ya da ne?*" - vb. Yazar bu soruların neden Ural ya da Orenburg için sorulmadığı konusunu sorgulamıştır. Türkistan işgaliyle elde edilen ilk faydanın Ural eteklerinin güvenliğinin sağlanması olduğunu yazmıştır. İkinci fayda ise ticareti güvence altına almak olmuş, üçüncü fayda ise mevcut konumlarından gerçekte İngiliz Hindistan'ı tehdit edebilme şansını yakalamış olmalarıdır. Bu bağlamda yazar, Türkistan'daki mülklerinin Rusların daha fazla hareketi için bir sahne, dinlenip gücünü toplayabileceği bir istasyon olarak hizmet ettiğini iddia etmiştir.

⁵ M.A. Terentyev, *Rossiya i Angliya v Sredney Azii*, Tip. P.P. Merkulyeva, SPB 1875, s. 271-272.

On dördüncü bölümde Almanlar, Fransızlar, Macarlar ile Amerikalıların Rusların Türkistan'a ilerleyişi hakkındaki düşüncelerinden bahsetmiştir. Bu bölümde Türkistan'daki Rus siyaseti hakkında Avrupa basınındaki yabancı broşür ve dergilerden alıntılar vermiştir. On beşinci bölümde ise Rusların Türkistan'daki hareketine muhalif olanların, konunun mali tarafı ile ilgili olması sebebiyle üçüncü argümanına daha doğrusu tüm Türkistan gerçekten bir kuruşa değmez mi sorusuna mali verilerle cevap vermiştir. Terentyev'in verilerine göre Ruslar, sadece Sır Derya ve Yedisu Oblastları ile Zereşan Okrugü⁶ dahil edildiğinde, 1873 yılı için 2.716.770 ruble gelir elde etmişlerdir, eğer buna Gulca'dan 100.000, Amuderya'dan 140.000 eklenirse Türkistan topraklarındaki tüm gelirleri 2.956.770 ruble olarak ifade etmiştir. Yazara göre bütün bu rakamlar, Türkistan bölgesinin hiçbir zaman açık vermediği ve bölgeye kârlı bir kalem olarak bakmak istenirse özel bir gerginlik olmadan gelir rakamının hala önemli ölçüde arttırılabileceğini açıkça göstermektedir.

Terentyev Rusların Türkistan hareketine muhalif olanların diğer bir sorusuna ise on beşinci bölümde cevap vermiştir. Yazara göre Rusların Asya'nın derinliklerindeki başarıları veya mevcut bölge yönetim sistemine düşman olan insanların ordu sayısı ve giderlerini tuhaf bir şekilde ele aldıklarını yazmıştır. Bu iddiaları çürütmek için bu verileri, Petersburg, Varşova ve Kafkasya ile karşılaştırmıştır. Son bölüm olan on altıncı bölümde ise Ruslaştırma siyasetinin bir aracı olarak Türkistan bölgesinin haklarının birleştirilmesi konusunda dikkatli olunması ihtiyacından bahsetmiştir. Aynı zamanda bu bölümde bölgede Rus kanunlarının tatbiki, yerli halkın eğitimi, ders kitaplarının derlenmesi için kurulan komisyon ve Rus alfabesinin kullanılması hakkında bilgi vermiştir.

Netice olarak bölgesel prensibe dayanan kitapta yazar, sınırların ve ticari çıkarların güvenliğini sağlama gerçeğinden hareket ederek, coğrafi konumunun özellikleri ile Rusya'nın güneye hareketini haklı çıkarmaya çalışmıştır. Kitabın başlığıyla içeriğinin uyum halinde olmadığını da özellikle belirtmeliyiz. Başlığın da anlaşılacağı üzere kitabın tamamıyla Rusların ve İngilizlerin Türkistan siyaseti hakkında olacağı izlenimi doğmaktadır. Ancak yazar, yalnızca onuncu ve on üçüncü bölümleri arasında İngilizlerin Türkistan siyaseti, Türkistan'daki faaliyetleri hakkında bilgi verdikten sonra Ruslar ve İngilizlerin Türkistan'daki konumlarını karşılaştırmıştır. Bölgesel ve kronolojik olarak Türkistan'ın işgal tarihi konu alan kitapta yazar, bu işgal hareketini Rus toplumundaki muhalifler, Avrupa basını ve en önemlisi de İngilizlere karşı haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Diğer taraftan XIX. yüzyılda Rus tarihçiliğinin imparatorluk dış politika ideolojisi tarafından şekillendiğini de söylemeliyiz. Devrim öncesi tarihçilikte dış politika sorunlarının ordudan çok daha zayıf bir şekilde gelişmiştir. Bu kısmen diplomatik arşivlerin gizliliği ve Rusya'nın dış politikayla ilgili belgelerin yayınlanmamasıyla açıklanmıştır. Bu hususıyla başta İngiltere olmak üzere dış politika meseleleri hakkında geniş bir tablo çizmeye çalışan Terentyev'in çalışması, subjektif verilere de dayanmasına rağmen Rus tarih yazımında en önemli eserlerden biri olarak kabul edilir.

⁶ 1868 senesinde Rusların Semerkant şehrini işgal etmesinden sonra kurulmuştur.